

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021 = 7.380

ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-50

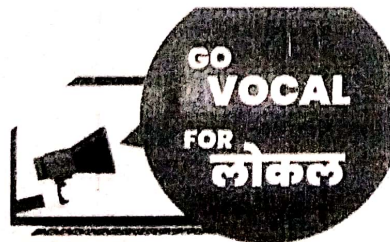
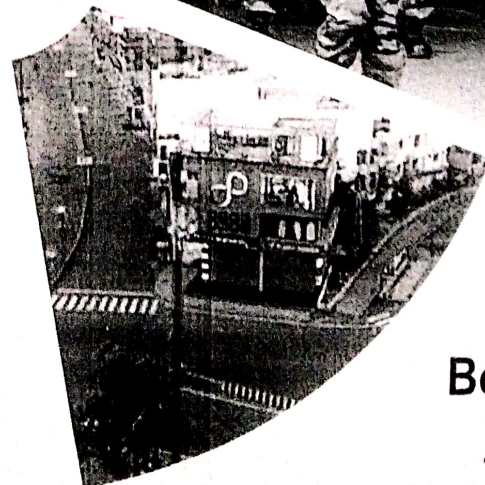
Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)

on

**SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES
AND CHALLENGES**

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Ravindra Bapurao Shende

**Book
2**

49	आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक प्रा. सतिश सहदेवराव कर्णसे	241-242
50	रमाई आवास योजना आणि कोवीड-१९ प्रा. सतिश शामराव खोब्रागडे	243-245
51	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता महिला सक्षमीकरण डॉ. विनोद झामा मोरे	246-252
52	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	253-258
53	आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप डॉ. जे. एम. काकडे & डॉ. रवींद्र बा. शेंडे	259-266
54	आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास: एक अध्ययन प्रो. डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते	267-272
55	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	273-278
56	आत्मनिर्भर भारत आणि वर्तमान स्थितीत कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र डॉ. विजय एच. नागरे	279-284
57	औद्योगिक क्रांती ४.०, उद्योजकता रोजगार संधी आणि आत्मनिर्भरता डॉ. आशीष महातळे	285-287
58	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास प्रा. डॉ. मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर	288-294

आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप

डॉ. जे. एम. काकडे

प्रभारी प्राचार्य, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

डॉ. रवींद्र बा. शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा, जि. चंद्रपूर

गोषवारा

भारतीय लोकजीवनात आत्मनिर्भरता सुरुवातीपासूनच आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतर आत्मनिर्भरतेऐवजी मोठ्या प्रमाणात परावलंबित्वचा वापर जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून झाला आणि नैसर्गिक व मानवी संकटांना तोंड द्यावे लागले आहे. देशाचे सार्वभौमत्व, देशातील मानवी भांडवल पुरेपूर वापरल्या गेले नाही आणि परावलंबित्वाचे फायदे कुणालाच न मिळाल्यामुळे आज प्रत्येक देश आत्मनिर्भरतेतून सहकार्यवृत्ती वाढवीत आहे. आत्मनिर्भरतेतून सहकार्य वृत्ती वाढीला लागल्यास विश्वकल्याण उंचावेल आणि खऱ्या क्षमतांचा विकास होईल.

बीज शब्द: स्वयंनिर्वाही, आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था, नैसर्गिक व्यवस्थापन.

प्रस्तावना :

भारत हा शांतताप्रिय देश आहे. भारताने संरक्षणासाठी मधूनमधून युद्ध केली आहे. भारत-चीन (१९६२) भारत-पाकिस्तान (१९६५, १९७२) ती योग्यही होती. परंतु "युद्धासाठी युद्ध" असा विचार त्यामागे नव्हता. अहिंसात्मकतेचा वापर स्वातंत्र्यासाठी जसा झाला आहे अगदी त्याचप्रमाणे आत्मनिर्भरतेसाठी अहिंसात्मक तत्त्वाचा वापर वाढविणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भरता ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी ती जुनीच आहे. ती वेगवेगळ्या स्वरूपात पाहायला मिळत आहे उदा. महात्मा गांधींची स्वदेशीची संकल्पना, लोकमान्य टिळकांची चतुःसूत्री, संरक्षणवादी व्यापार धोरण, अजागतिकीकरण, मेक इन इंडिया, सबका साथ सबका विकास इत्यादी, २९ घटकराज्य व ८ केंद्रशासित प्रदेशांनी व्याप्त भारतीय लोकजीवन नानाविध सांस्कृतिक, समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाने वैभवशाली आहे. त्याची ओळख सर्वांना होणे प्रथमतः आवश्यक आहे आणि सार्थक प्रयत्न करणे त्याचवेळी आवश्यक आहे. मानवी प्रगतीच्या कोणत्याही क्षेत्राकडे बघितल्यास असे दिसून येते की मानवाने केलेल्या सार्थक प्रयत्नांमुळे त्याला विविध क्षेत्रात यश मिळाले. देशाकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती व मानवी साधनसंपत्ती प्रचंड असली तरी सार्थक प्रयत्न आवश्यक आहे. सामान्य मनुष्यही प्रयत्नांच्या बळावर फार असामान्य कार्य करतो उदा. एखादा पंगू मनुष्यसुद्धा प्रयत्नांच्या जोरावर पर्वत चढून जाऊ शकतो. ही गोष्ट मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात लागू पडणारी आहे. तुम्ही स्वतः स्वतःसाठी एखाद्या दीपस्तंभासारखे बना व बाहेरून मिळणाऱ्या मदतीवर अवलंबून राहू नका. ही गोष्ट व्यक्ती बरोबरच राष्ट्रालाही लागू पडणारी आहे. Covid-19 ने तर आत्मनिर्भरतेची कक्षा मोठी केली आहे. आत्मनिर्भरतेशिवाय देशाचा समर्थपणा हा टिकू शकत नाही. आपल्या गरजा आपणच पूर्ण करणे व प्रसंगी दुसऱ्यांना सार्थक मदत करणे हा सिद्धांत आत्मनिर्भरतेचा covid-19 च्या कालावधीत जसा अनुभवास येत आहे, तसाच तो वर्तमान दैनंदिन जीवनात प्रत्येक देशांनी सांभाळल्यास देशाचे आर्थिक, नैतिक, राजकीय असे जीवन स्थिर नक्की पाहायला मिळेल. थोडक्यात आत्मनिर्भरतेतूनच, समर्थ भारत आणि समर्थ जग निर्माण होणारे आहे.

निवडक संशोधन साहित्याचा आढावा

श्रीनिवास खांदेवाले (२०२०)यांनी आपल्या अर्थसंवाद मधील संशोधनात ग्रामीण जीवनातील सहकार्य या सकारात्मक पैलूत वाढ आणि इतर नकारात्मक पैलू शून्य करता आले तर ग्रामीण जीवन स्वयंपूर्ण होईल ,असा गांधीजींच्या विचाराला दुजोरा दिला.

आर.जे.इंगोले (२०२०)यांनी आपल्या संशोधन निबंधात भारतात दीर्घकाळ सर्व क्षेत्रात विकासाची संधी आहे झालेले उत्पादन कोण विकत घेईल याची काळजी आपणास नाही, आपण निवडक सुधारणा केल्या तर आत्मनिर्भरता अचुक मिळेल.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये

- १.आत्मनिर्भर भारतासाठी मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुचविलेल्या पाच आधारस्तंभ याचा अभ्यास करणे.
- २.आत्मनिर्भरतेकरीता अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे याचा अभ्यास करणे.
- ३.आत्मनिर्भरतेकरीता शिक्षणातील चतुःसूत्रीचा अभ्यास करणे.
- ४.आत्मनिर्भरतेकरीता पर्याप्त लोकसंख्या आवश्यक आहे याचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाचे गृहीतकृत्ये

- १.देशाच्या विकासाचे आत्मनिर्भरता खरे लक्षण आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेख दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी संदर्भग्रंथ ,मासिके, वृत्तपत्रे, संशोधनलेख , इ.साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.शोधनिबंधाच्या विश्लेषण भागात आत्मनिर्भरतेचे पाचस्तंभ, अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन, शिक्षणातील चार चतुःसूत्री, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था, पर्याप्त लोकसंख्या आणि काही निवडक उपाययोजना इत्यादींचे विश्लेषण आत्मनिर्भर भारताच्या अनुषंगाने करण्यात आले आहे.

शोधनिबंधाचे विश्लेषण

भारतात आत्मनिर्भरतेकरीता दोन नियम तयार करून ते अमलात आणणे आवश्यक आहे.पहिला नियम म्हणजे किमान वेतन देऊन शक्य तितक्या कमी किमतीवर उत्तम प्रतीची वस्तू उपलब्ध करणे अत्यावश्यक आहे.दुसरा म्हणजे स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देऊन साधनाच्या वापरासाठी शास्त्रज्ञानाचा वापर वाढविणे आवश्यक आहे.

वरील दोनही नियम व प्रत्येकाला सुचवणाऱ्या सार्थक युक्त्यांचा वापर झाल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी तो सोडविणे शक्य आहे.

आत्मनिर्भरतेचे पाच स्तंभ आणि दिशा

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या क्षमता आणि मर्यादांची ओळख लक्षात घेऊन माननीय पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी 12 मे 2020 रोजी देशाला संबोधित केले आणि भारताला आत्मनिर्भर होण्याचा नवीन कार्यक्रम दिला आत्मनिर्भरतेचा उद्देश कोरोना रोगापुरताच मर्यादित नाही तर भारत आत्मनिर्भरतेतून समर्थ होईल असे त्यांना सुचवायचे होते. आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना स्पष्ट करताना मा. पंतप्रधानांनी पाच आधारस्तंभ सांगितले आहे.या पाचही आधारस्तंभाचा क्रम मागेपुढे लागत असला तरी प्रत्येक आधारस्तंभाचे महत्त्व सारखेच आहे.

१. भारतीय अर्थव्यवस्था

भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रजी साम्राज्य अगोदर स्वयंपूर्ण होती, इंग्रजांनी आपल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला जाणूनबुजून तोडले. हा स्वयंपूर्णतेचा धागा जोडण्यासाठी विविध प्रयत्न आपल्या अर्थव्यवस्थेत सुरू आहे उदा. राज्यघटनेची निर्मिती, नियोजन आणि नीती आयोगाची स्थापना, हरितक्रांतीचा प्रयोग, केंद्रीय बँक व व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, जनधन योजना, वस्तू आणि सेवा करप्रणाली इत्यादी परंतु प्रतिकूल घटना मोठ्या प्रभावी असल्यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या अंतिम कार्यक्षमतेच्या पुरेपूर वापर झाला नाही. समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाद्वारे अंतिम क्षमतेचा वापर करणे आवश्यक आहे.

२. पायाभूत सुविधा

विविध ऊर्जास्त्रोत, वाहतूक व्यवस्था, दळणवळणाची साधने, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, बँका आणि वित्तीय कंपन्या, सामाजिक वरकड बाबी इत्यादींचा समावेश पायाभूत सोयीमध्ये होतो. पायाभूत सोयीवरचा खर्च मोठा आहे परंतु या सोयी वाढल्यास अल्प किंमत व वस्तूचा दर्जा चांगला असा सहसंबंध तयार होता. बेकार साधनांच्या वापरास प्रोत्साहन मिळते. यामुळे शासनाने पायाभूत सोयीकडे डिफेन्स सारखे लक्ष देणे गरजेचे आहे. शेती क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा कोणत्या, उद्योग क्षेत्रातील पायाभूत सोयी कोणत्या, सेवा क्षेत्रातील पायाभूत सोयी कोणत्या आणि सामाजिक सुरक्षितता देणाऱ्या सोयी कोणत्या असा वर्गीकरणाचा भाग लक्षात घेऊन या सोयी शासनाने वाढविणे आवश्यक आहे.

३. किंमत व बाजार यंत्रणा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दीर्घकाळ विकासाची संधी आहे. आपल्या देशात अंतर्गत मोठा ग्राहक वर्ग आहे. त्यामुळे आपल्या उत्पादनाला कोण विकत घेईल याची भीती मार्केटमध्ये नाही. परंतु बाजारयंत्रणा सक्षम करणे आवश्यक आहे. बाजारपेठेतील अपूर्णता दूर करणे आवश्यक आहे. किमान मजुरांना मोबदला व अल्प किंमत आणि वस्तूचा दर्जा चांगला देऊन बाजारपेठांचा विस्तार वाढविणे आवश्यक आहे. बाजारात चुकीच्या प्रथा निर्माण करणाऱ्यास कडक निर्बंध याच वेळी अस्तित्वात आणणे आवश्यक आहे. वस्तूचा दर्जा व आरोग्य यांच्या सुधारणेत बाजार यंत्रणेची महत्त्वाची भूमिका आहेत.

४. लोकशाही

कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ येथील लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहे. उत्तेजनात्मक नियोजनात लोकशाहीची भूमिका महत्त्वाची असल्यामुळे लोकशाहीतील वाढलेले दोष कमी करणे आवश्यक आहे. लोकशाहीत गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढली आहे, नैतिकता कमी झाली आहे. पैसा आणि राजकारण यात मतदार व राज्यकर्ते केंद्रित होत आहे. त्यामुळे स्वयंपूर्णता मिळविणे कठीण झाले आहे. लोकशाहीत मुक्त व निर्भय वातावरण तयार झाल्यास विकासाच्या अंतिम स्त्रोतांचा वापर होऊन आत्मनिर्भरता तयार होईल.

५. मागणी

आपल्या अर्थव्यवस्थेत अचूक मागणी, प्रभावी मागणी वाढणे आवश्यक आहे. स्वयंरोजगाराला महत्त्वाचे स्थान देऊन प्रसंगी सरकारने हस्तक्षेप करून मागणी वाढविणे आवश्यक आहे. मागणी आणि पुरवठा यामध्ये किंमत मध्यस्थ असल्यामुळे मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणामार्फत किंमत स्थिरता आवश्यक आहे.

वरील पाचही घटकांमध्ये बळकटी आल्यास आत्मनिर्भरता मजबूत होऊन भारत समर्थ होईल.

आत्मनिर्भरतेकरिता अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन

रिकार्डोचा तुलनात्मक व्यापाराचा सिद्धांत अंतर्गत व्यापारामध्ये वापरणे आवश्यक आहे. राज्या राज्यांमध्ये विशेषीकरणाला प्राधान्य दिल्यास देशांतर्गत उत्पादन वाढेल.

दोन वस्तू, दोन देश ऐवजी दोन वस्तू, दोन राज्य आणि तिथे विशेषीकरण केल्यास उत्पादनाचा प्रवाह मोठा होईल. त्याहून पुढची प्रक्रिया अशी करता येईल की एकाच घटक राज्यात दोन वस्तू, दोन जिल्हे आणि त्याला विशेषीकरणाची जोड दिल्यास उत्पादनाचा प्रवाह मोठा होईल आणि पुढची प्रक्रिया अशीही करता येईल की एकाच, जिल्ह्यात दोन वस्तू, दोन तालुके आणि त्याला विशेषीकरणाची जोड दिल्यास उत्पादन वाढून त्याचे प्रचंड फायदे मिळवता येते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात चे फायदे मिळवता येते तसेच फायदे अंतर्गत व्यापारात अशा प्रक्रियेद्वारे मिळवता येणारे आहे. राज्या-राज्यांतर्गत, जिल्हा-जिल्हांतर्गत, तालुक्या-तालुक्यांतर्गत विशेषीकरणाला चालना मिळाल्यास अन्नधान्यासारखी आत्मनिर्भरता इतर वस्तूंच्या बाबतीतही मिळवता येईल. जगाच्या पाठीवर जी लोकसंख्या आहे त्यापैकी 20 टक्के लोकसंख्या भारताची असल्यामुळे अंतर्गत व्यापाराचा प्रोत्साहनाचा भाग वापरणे कठीण नाही. एकूणच अंतर्गत व्यापार आत्मनिर्भरतेचा एक मोठा स्त्रोत आहे.

आत्मनिर्भरतेकरिता शिक्षणातील चतुःसूत्री आणि सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था.

आत्मनिर्भरतेकरिता सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था बळकट करणे आवश्यक आहे. कारण आरोग्यविषयक आणीबाणीच्या काळात खाजगी क्षेत्रावरील अवलंबित्व जोखमीचे ठरते. देशात जेव्हा जेव्हा साथीचे रोग आले आणि सामान्य रोग असोत त्या सर्वपरिस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रानी आपली भूमिका योग्य साकारली आहे. खाजगी क्षेत्राची भूमिका वरवर योग्य दिसत असली तरी शोषण, केंद्रीकरण, तात्पुरत्या उपाययोजनेसारखी ठरली आहे.

सामान्य स्थितीत आरोग्याबाबत कोणती काळजी घेणे आवश्यक आहेत आणि आजाराच्या काळात काय काळजी घेणे अपेक्षित आहे त्याचे पालन सर्व नागरिकांनी काटेकोर करणे आवश्यक आहे. आज आरोग्यव्यवस्था पूर्ण बळकट नसली तरी तंत्रज्ञानाच्या आधारे बरीच माहिती त्याबाबत मिळवता येते. covid-19 मुळे तर आरोग्य आणि आत्मनिर्भरतेची पूर्ण ओळख करून दिली आहे. हा संबंध लक्षात घेऊन पुढील वाटचाल अपेक्षित आहे.

प्रत्येक व्यक्तीकडील कौशल्याचा अधिक वापर होण्याकरिता कौशल्यपूरक शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे व शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे याचाही वापर होणे आवश्यक आहे. भारतात शिक्षण हा घटक केंद्र व राज्य दोन्हीच्या कक्षात असल्यामुळे शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे याचा विस्तार होणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक शिक्षण सुरुवातीपासून मिळाल्यास स्थानिक परिसरातील तसेच जवळच्या परिसरातील साधनांचा वापर करून विकासाचा प्रवाह मोठा बनणार आहेत.

न्याय व समतेवर आधारित नवा समाज निर्मितीत शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. कारण त्यामधून अज्ञानाचा भस्मासुर नाहीसा होईल. ज्ञानाधिष्ठित समाजरचनेत ज्ञान थोड्या लोकांची मक्तेदारी होणार नाही तसे प्रत्येकाला ज्ञान मिळविण्यासाठी समान संधी प्राप्त होईल अशा प्रकारची धोरणे शिक्षण क्षेत्रात अवलंबणे आवश्यक आहे. सध्या भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात जी धोरणे अवलंबली जात आहेत त्यात मानवी भांडवल मराठी माध्यम शाळा व इंग्रजी माध्यम शाळा यांच्या स्पर्धेत निकृष्ट बनत जात आहे? काय धोके

कोणते आहेत? व संधी उपलब्ध होत जात आहे का ? याचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे ,कारण शिक्षणाचे परिणाम त्वरित जाणवत नसले तरी हे दुरगामी होत असतात म्हणून त्याबाबतची जाणीव गंभीरपणे हवी. मातृभाषेतून किमान शिक्षण इयत्ता आठवी पर्यंत हा पर्याय आपल्या देशात शिक्षण क्षेत्रात वापरून, छोट्या छोट्या धंद्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य घराघरातून तसेच प्राथमिक शिक्षणामधील इयत्ता चौथी या वर्गातील अर्ध शैक्षणिक वर्ष कौशल्य शिक्षण जवळच्या ट्रेनिंग सेंटर मधून तसेच माध्यमिक व उच्च माध्यमिक तसेच उच्च शिक्षणातील पुढे एखादी इयत्ता ट्रेनिंग सेंटरच्या मार्फत कौशल्य आधारित शिक्षण देणे आवश्यक आहे.मातृभाषेतून किमान शिक्षण आणि कौशल्य आधारित अर्ध व पूर्ण इयत्ता अशी शिक्षण संरचना विकसित झाल्यास व्यावहारिक शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळून आत्मनिर्भरता यामार्फत अधिक समृद्ध होणारी वाटते.

कोणत्याही देशाला आत्मनिर्भरता मिळवण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका ,मातृभाषेतून किमान शिक्षण ,कौशल्यपूरक शिक्षण आणि अज्ञान दूर करण्याचा मार्ग ही शिक्षणातील चतुःसूत्री वापरल्यास स्वयंपूर्णता नक्की मिळणार यात शंका नाही.

अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव आणि तीव्र समस्यांकडे लक्ष

समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाची व्याप्ती मोठी करण्याकरिता अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव वाढविणे आवश्यक आहे.उदा. महाराष्ट्रातील खाद्य संस्कृतीचा प्रभाव इतर राज्यांवर आवश्यक आहे.(वरन- भात, भाकर- भरीत).गोव्याच्या पर्यटनचा परिणाम इतर घटक राज्यातील पर्यटन व्यवसायावर होणे आवश्यक आहे.केरळ मधील साक्षरतेचा प्रभाव इतर घटक राज्यात होणे आवश्यक आहे. हिमाचल प्रदेशात अजूनही ग्रामीण लोकसंख्या सर्वाधिक आहे ,त्याचा प्रभाव इतर राज्यात होणे अपेक्षित आहे .प्रत्येक घटक राज्याकडे नैसर्गिक व मानवी साधनसंपत्तीचा ,संस्कृती ,भाषा अशा बऱ्याच चांगल्या गोष्टी आहेत. आपल्या देशातील बरेच कौशल्य प्राप्त व्यक्ती इतर देशात जाऊन आपल्या कौशल्याचा वापर करतात हे योग्य असले तरी , मूळ ओळख देणे आवश्यक आहे.

बाह्य प्रदर्शन प्रभावाचा फायदा देशाला तेवढा मिळवता येत नाही परंतु अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव उत्पादक खर्चाला प्रोत्साहक ठरतो.आपल्या संस्कृतीची आपणास व्यापक ओळख ,साधनसंपत्तीची ओळख, इतर राज्यातील प्रत्येक कौशल्याची ओळख,ग्राहकांच्या मागणीची ओळख ,विशेषीकरण आला अंतर्गत प्रोत्साहन, संघराज्य व्यवस्थेमुळे विभाजनाचे फायदे , यामुळे अनावश्यक खर्च कमी होऊन त्याचा फायदा देशालाच मिळतो. एक देश- एक बाजारपेठ, एक देश -एक नागरिकत्व, एक देश- संस्कृती , यामुळे देशाच्या विकासाच्या व्याप्तीत भर पडून सामान्य मनुष्याला त्याचे फायदे खूप खूप मिळतात. अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात वाढ झाल्यास देशातील प्रत्येक राज्यात असणाऱ्या तीव्र समस्या सुटणारी आहे. बेकारीचा प्रश्न एका राज्यात असल्यास दुसऱ्या राज्यातील उद्योगधंद्यांचा आधार घेऊन तीव्रता कमी करता येते. आर्थिक विषमतेला संतुलित विकासाद्वारे दूर करता येते.थोडक्यात अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात खूप मोठी वाढ झाल्यास प्रत्येक घटक राज्यातील तीव्र समस्या दूर होऊन आत्मनिर्भरता तयार होईल.

पर्याप्त लोकसंख्या आणि आत्मनिर्भरतेचा प्रवास

लोकसंख्येचे तीन प्रकार सामान्यता सांगता येते.१.न्यून लोकसंख्या- जी लोकसंख्या असलेल्या नैसर्गिक साधनांचा वापर करू शकत नाही आणि विकासाला बाधा आणते त्या लोकसंख्येला न्यून लोकसंख्या म्हणतात.२.अतिरिक्त लोकसंख्या- जी लोकसंख्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण आणते आणि विकासाला

अडथळा निर्माण करतात. त्याला अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणतात. ३.पर्याप्त लोकसंख्या- जी लोकसंख्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या पर्याप्त वापरातून आर्थिक विकास संतुलित करते त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या असे म्हणतात.पर्याप्त लोकसंख्या आणि आत्मनिर्भरता यांचा जवळचा संबंध आहे ,ती लवकर निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे.

अतिरिक्त लोकसंख्येच्या मार्फत आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे म्हणजे पूर आलेल्या जमिनीवर तंत्रज्ञानाच्या साह्याने घर बांधल्यासारखे आहे तसेच अतिरिक्त लोकसंख्येचा साह्याने आत्मनिर्भरता निर्माण करणे म्हणजे तारेवरची कसरत आहे केव्हा देशाचा तोल जाणार हे सांगता येत नाही. त्यासाठी पर्याप्त लोकसंख्या आत्मनिर्भरतेचा मोठा अंतिम स्त्रोत आहे.हेच समीकरण भारतासारख्या देशाला वापरणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या पुढील 100 वर्षात , पर्याप्त लोकसंख्या पाहायला मिळेल असा आशावाद १५ व्या जनगणनेच्या घोषवाक्यावरून (आपली जनगणना -आपले भविष्य)यावरून नक्की करता येते.कारण बऱ्याच कामांना सरकारच्या मदतीची गरज नसते उदा. रस्त्यावरून जात असताना नळाची तोटी सुरू असल्यास ती बंद करणे अशी कृती लोकसंख्येशी आहे.वर्तमान लोकसंख्येतील लाभांश लोकसंख्येचा फायदा उचलने. शासनाची उदासीनता दूर , शक्यतो उशिरा लग्न व हम दो- हमारा एक असे वर्जन वापरल्यास भारतात पर्याप्त लोकसंख्या निर्माण होईल.भारतात 2011 च्या जनगणनेनुसार 121 कोटी लोकसंख्या आहे.जगात भारताचा लोकसंख्येत दुसरा क्रमांक लागतो.सध्या अस्तित्वात असलेली लोकसंख्या निसंकोचपणे अतिरिक्त आहे ,या अतिरिक्त लोकसंख्येचे सध्या फायदे उचलून तिला पर्याप्त लोकसंख्या केल्यास दीर्घकाळ हा स्त्रोत अधिकाधिक उपलब्धता उपलब्ध करून देऊ शकतो.त्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येचे निवडक फायदे असले तरी , दीर्घकाळातील सर्व उपलब्धतेसाठी पर्याप्त लोकसंख्या आवश्यक आहे ,तरच आत्मनिर्भरता तयार होईल.

निष्कर्ष

- १.भारतीय अर्थव्यवस्थेला आत्मनिर्भरतेचा मोठा इतिहास लाभलेला दिसून येतो.ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी जुनीच आहे ,ती वेगळ्या स्वरूपात चालत आलेली आहे.
- २.आत्मनिर्भर भारत अभियानात देशांतर्गत साधनांचा पर्याप्त वापर करून स्वयंरोजगाराला चालना दिली दिसून येते.
- ३.झालेले उत्पादन कोण विकत घेईल हा प्रश्न भारतात नाही. कारण मोठा ग्राहक वर्ग उपलब्ध असलेला दिसून येतो.
- ४.स्वातंत्र्यानंतर आत्मनिर्भरतेऐवजी परावलंबीतत्वावर जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून अधिक भर देण्यात आलेला दिसून येतो.
- ५.Covid-19 मुळे आत्मनिर्भरतेची कक्षा अधिक विस्तारित झालेली दिसून येते ,तुम्ही तुमचेच दीपस्तंभ बना अशी विचारसरणी covid-19 मुळे तयार झालेली दिसून येते.
- ६.आंतरराष्ट्रीय व्यापार ऐवजी अंतर्गत व्यापाराला खूप प्रोत्साहन दिल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न हमखास सुटणारा दिसून येतो.
- ७.भारतीय अर्थव्यवस्था मुक्त व निर्भय वातावरण राजकीय, उद्योग व समाज जीवनात खूपच कमी पाहायला मिळत आहे.

- ८.राजकीय हस्तक्षेप नको तितका वाढला आहे. मानवी हस्तक्षेप निसर्गात नको तितका वाढला आहे .असा सर्वच हस्तक्षेप सर्वक्षेत्रातील नको तितका वाढला असल्यामुळे परावलंबित्व वाढलेले दिसून येते.
- ९.सार्वजनिक आरोग्य आणि सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेत खूप खूप अडथळे वाढलेले दिसून येते.
- १०.बाह्य अनुकरण प्रभाव मोठा झाला असल्यामुळे परावलंबित्वाचे अधिकाधिक धोके दिसून येते.
- ११.भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या विपुल असून यांच्यात योग्य ताळमेळ आत्मनिर्भरतेसाठी अजूनही प्रस्थापित झालेला दिसून येत नाही.
- १२.आत्मनिर्भरता स्थळ , काळ व्यक्ती, देश आणि मानसिक संकल्पना असलेली दिसून येते.

गृहीतकाची पडताळणी

आर्थिक विकास आणि वृद्धीचे वेगवेगळ्या घटकांच्या सहाय्याने मापन करता येते. १.राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नात वाढ २.भांडवल निर्मितीचा दर ३.राहणीमानाचा दर्जा ४.उत्पन्नाचे वितरण ५.रोजगार संधी ६.आर्थिक कल्याण व उत्पादकतेत वाढ ७. रचनात्मक बदल ८.शहरीकरण ९.प्रभाव क्षेत्रातील वाढ १०. आणि आत्मनिर्भरता या घटकांच्या साह्याने मापन करता येते. आत्मनिर्भरता वरील सर्व घटकांना प्रोत्साहित करित असल्यामुळे आत्मनिर्भरता हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख लक्षण आहे.त्यामुळे आत्मनिर्भरता हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख लक्षण आहे हे गृहीतक सत्य ठरले आहे.

आत्मनिर्भर भारतासाठी उपायोजना

पुढील उपाययोजना वापरून आत्मनिर्भरतेचा जुना तुटलेला धागा जोडता येतो.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराऐवजी अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन दिल्यास आत्मनिर्भरता तात्काळ निर्माण होईल व कायम टिकेल.
- २.आत्मनिर्भरता अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावातून निर्माण होणारी आहे त्यामुळे अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात वाढ होणे आवश्यक आहे.
- ३.आत्मनिर्भरतेकरिता शिक्षणातील चतुःसूत्रीचा वापर करणे अत्यावश्यक आहे.१. शिक्षकांची भूमिका२. मातृभाषेतून किमान शिक्षण३. कौशल्य आधारित निवडक इयत्ता शिक्षण संरचना४.शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा मार्ग , इत्यादींचा वापर झाल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सुटणार आहे.
- ४.अन्नधान्याच्या बाबतीत जशी स्वयंपूर्णता निर्माण झाली आहे.तशीच इतर वस्तूबाबत निर्माण होणारी आहे त्यासाठी आत्मनिर्भरतेची जोड देणे आवश्यक आहे.
- ५.स्वयंरोजगार आत्मनिर्भरतेचा मुख्य घटक आहे .त्यामुळे अनुकूल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे.
- ६.आत्मनिर्भरतेकरिता नैसर्गिक साधनसंपत्ती व लोकसंख्या यात वेळोवेळी मेळ घालणे आवश्यक आहे .आज अतिरिक्त लोकसंख्येचे फायदे उचलणे गरजेचे आहे आणि पुढे तिला पर्याप्त करून तसे फायदे मिळवणे आवश्यक आहे.
- ७.आत्मनिर्भरतेकरिता निसर्ग नियमांचा वापर ,नैसर्गिक व्यवस्थापन, निरोगी लोकसंख्या, अहिंसात्मक तंत्रज्ञान, देशप्रेम इत्यादी, सोप्या युक्त्यांचा वापर करणे आवश्यक आहे.
८. केंद्राला आर्थिक संकटातून बाहेर काढणे राज्याची जबाबदारी व राज्यांना संकटातून बाहेर काढणे केंद्राची जबाबदारी आहे अशी मानसिकता वाढल्यास अंतर्गत प्रभावातून आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न सुटेल.

९. भारताला समाजाभिमुख , नवप्रवर्तनाची वैभवशाली परंपरा लाभली असल्यामुळे आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सुटणारा आहे.

१०. स्त्री असो वा पुरुष, खेड्यातील असो वा शहरातील, संरक्षण असो की आरोग्य क्षेत्र, केंद्रशासित प्रदेश असो राज्य हे स्वयंभू आहे, अशी मानसिकता आत्मनिर्भरतेकरिता आवश्यक आहे.

११. जगाच्या पाठीवरील सर्व देशांनी पर्यावरणाचा वापर चांगला करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाला आपण सर्वांनी छान सांभाळलं तर पर्यावरण सर्वांना सांभाळेल. हीच अपेक्षा आत्मनिर्भरतेत आहे.

१२. सर्व संतांनी आणि थोरमहापुरुषांनी आत्मनिर्भरतेकरिता व देशाच्या समृद्धीसाठी प्रभावी विचार सांगितले आहे . त्याचा प्रभावी वापर मानवी आयुष्य सुंदर करण्यासाठी होणे आवश्यक आहे.

समारोप

भारत हा समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाने युक्त शांतताप्रिय देश आहे. भारतावर वर्षानुवर्ष अनेक नैसर्गिक व कृत्रिम संकटे आली. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी आत्मनिर्भरतेचीच मोठी मदत झाली, प्रसंगी दुसऱ्यांचीही आपण मदत घेतली आहे परंतु देशाच्या खऱ्या विकासासाठी आत्मनिर्भरतेशिवाय दुसरे कोणतेही साधन नाही हे प्रथमता लक्षात घेणे आवश्यक आहे . परावलंबित्व स्वार्थी बनवते तर आत्मनिर्भरता सहकार्य तत्वाला विस्तारित करते. त्यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या अंतिम क्षमतेच्या वापरासाठी आत्मनिर्भरतेचा जुना तुटलेला धागा पुन्हा नवप्रवर्तनाने जोडणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सार्थक प्रयत्नांद्वारे तो सुटणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- दैनिक लोकसत्ता (२०१७) रौप्य महोत्सव विशेषांक, नागपूर.
 पाटील जे. एफ (२०१२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टिकोन, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर
 देशपांडे विनायक (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) हिमालया पब्लिशिंग, नागपूर
 रानडे अजित (२०२०) लोकसत्ता वेबसंवाद मधिल सादरीकरण.
 रॉयल अजित (२०१९) द नॅशनल इंटरेस्ट, दैनिक हितवाद
 अर्थसंवाद (२०१६) मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड ४०, अंक १
 देसाई व भालेराव (२०१२) कृषी अर्थशास्त्र, निराली प्रकाशन पुणे,
 भामरे संजय (२०१३) महिलांचे सामाजिक योगदान, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव.
 धरचक्रवती पी. जी. (२०१७) विकास आणि आपत्ती, योजना मासिक, मुंबई
 फडणवीस मृणालिनी (२०२०) विकासाचा पर्याय भांडवलवाद? अर्थमीमांसा मासिक.
 गाडगीळ गंगाधर (१९६१) नियोजन आणि समृद्धी, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
 कांबळे पी. एस (२०२०) मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक, खंड ४४, अंक २.